

Особливості і тенденції розвитку педагогічної науки в Україні у другій половині ХХ століття

Олена АДАМЕНКО,

доктор педагогічних наук, професор,
декан факультету допрофесійної підготовки
Луганського національного університету
імені Тараса Шевченка,

Віталій КУРИЛО,

доктор педагогічних наук, професор, дійсний член
НАПН України, народний депутат України,
президент Луганського національного університету
імені Тараса Шевченка

Однією з найважливіших сфер людської діяльності є наука. Вона належить до найбільш сильних факторів, що формують переконання і ставлення до світу та людини (Дж.Бернал, О.Жилінська) [2]. Наука має потужний потенціал для їх якісного перетворення, і тому від її прогресу залежить подальший розвиток людства. Це культурна домінанта нашого часу (В.Кізіма, В.Онопрієнко, Н.Теппер, Л.Шеєнко та ін.) [4; 6]. Особливе місце в системі наук посідає педагогіка, предметом якої є виховання й розвиток особистості. Дослідження такого складного явища, як педагогічна наука, її змісту, структури, рушійних сил та головних чинників розвитку, її результатів є завжди актуальним завданням.

Жодна наука не може розвиватися без систематичного перегляду й оцінювання накопиченої системи знань. Так само, як історія будь-якої науки, історія педагогіки покликана розкривати механізм розвитку цієї науки, здійснювати раціональну реконструкцію історичного перетворення педагогічного знання, сприяти піднесенню теоретичного рівня сучасної педагогіки, створювати передумови для адекватного аналізу масштабів і значення її досягнень.

Сьогодні в українській педагогіці відбуваються перегляд усталених уявлень, трансформація методологічних засад, пошук нових концепцій. Такі періоди розвитку викликають особливий інтерес істориків науки й наукознавців. Про це свідчать праці Я.Бурлаки, Л.Ваховського, В.Вихрущ, В.Галузинського, В.Гомонної, С.Гончаренка, Н.Гупана, О.Живаги, Н.Ісакової, В.Кравця, В.Курила, О.Любара, Ю.Руденка, М.Стельмаховича, О.Сухомлинської [5; 7; 8]. Ці та інші науковці не тільки поставили

питання про необхідність рефлексії української педагогічної науки, а й зробили значний внесок у дослідження окремих аспектів історії її розвитку – здійснили реконструкцію біографій та аналіз творчого доробку видатних українських учених-педагогів (А.Бойко, В.Кравець, В.Курило, В.Лозова, Д.Пащенко, О.Сухомлинська та ін.), дослідили історичний розвиток педагогічних понять, ідей, проблем, теорій (М.Антонець, В.Вихрущ, С.Золотухіна, О.Сухомлинська, Є.Хриков та ін.), визначили історичні етапи становлення української педагогіки (О.Сухомлинська), відтворили історію наукових закладів (В.Курило, В.Лозова, І.Прокопенко, М.Ярмаченко та ін.), розгорнули науковий дискурс щодо української історіографії історії педагогіки (Н.Гупан), здійснили аналіз розвитку вітчизняної педагогіки в загальноєвропейському контексті (А.Сбруєва) та наукознавчий аналіз наукового потенціалу Національної академії педагогічних наук України на початку ХХІ ст. (О.Живага, Н.Ісакова) тощо.

Водночас нагальною є потреба в незаангажованому, неупередженому, максимально об'єктивному детальному аналізі доробку українських педагогів-науковців другої половини ХХ ст. – періоду, який безпосередньо передував сьгоднішньому етапу розвитку педагогіки. Спроби такого аналізу було здійснено нами в попередніх дослідженнях [1; 5]. Мета цієї статті – навести узагальнені результати цих досліджень й обґрунтувати умови подальшого прогресу вітчизняної педагогічної науки.

Термін «українська педагогічна наука» в широкому сенсі ми розуміємо як відносно цілісну діяльність української науково-педагогічної спільноти в межах суспільного життя нашої держави, її інституційне оформлення у вигляді диференційованих за певними ознаками організаційних підрозділів,

наукових шкіл, напрямів і досліджень та результати цієї діяльності – наукові знання.

На нашу думку, важливо було проаналізувати насамперед еволюцію головних педагогічних теорій – дидактики, теорії виховання й теорії управління педагогічними системами, тобто процес історичного перетворення науково-педагогічного знання в Україні у другій половині ХХ ст. Особливу увагу ми зосередили на аналізі досліджень, що стосувалися розвитку загальної середньої освіти.

З огляду на окреслені проблеми, передусім постає питання: чи можна говорити про українську педагогічну науку другої половини ХХ ст., адже до 1991 р. була єдина радянська педагогічна наука? Безумовно, цей факт не можна заперечити. І таке становище було характерним не тільки для педагогіки. Українська наука взагалі, за влучним висловом відомого філософа й наукознавця В.В. Кізіми, протягом майже всієї своєї історії до 1991 р. перебувала в непевному стані буття-небуття, оскільки завжди є певна кореляція між державним і науковим простором [4]. Однак, незважаючи на те, що в період, який ми досліджуємо, Україна чотири десятиріччя входила до складу СРСР і її науковий простір був частиною наукового простору всієї держави, в Україні існували свої наукові школи, свої засоби науково-педагогічної комунікації, науково-педагогічні установи, а головне – свої науковці, які створювали педагогічні знання, що збагачували не тільки радянську, а й світову педагогіку. Тому ми маємо право об'єктом свого дослідження обрати саме українську педагогічну науку.

Українська педагогічна наука другої половини ХХ ст. – це цілісне, системне й багатовимірне явище, і в межах одного дослідження побудувати його всеосяжну модель неможливо. Тому ми зосередили увагу на вивченні процесів розвитку педагогічної науки як системи знань (розвитку головних педагогічних теорій).

Головним джерелом для аналізу розвитку української педагогічної науки як процесу накопичення й перетворення знань є наукова продукція, в якій ці знання зафіксовані, – публікації й дисертації на здобуття наукових ступенів кандидата й доктора педагогічних наук. У ході дослідження ми систематизували цей «сукупний текст української педагогічної науки», склавши переліки дисертацій, книг і статей з питань дидактики, виховання, управління загальноосвітньою школою українських авторів другої половини ХХ ст. Загальний обсяг масиву цих автентичних документів – близько п'яти тисяч одиниць.

Прагнення одержати максимально об'єктивні результати дослідження змусило нас шукати такі методи дослідження, які могли б забезпечити отримання об'єктивних фактів і допомогли зробити на основі їх аналізу по-справжньому переконливі висновки. Саме тому не лише методологічне підґрунтя, а й методологічний інструментарій нашого дослідження були міждисциплінарними.

Застосування нетрадиційних для історико-педагогічного дослідження наукометричних методів у поєднанні з традиційним якісним аналізом першоджерел дало нам змогу визначити об'єктивні кількісні та якісні характеристики структури педагогічного знання на тому чи іншому етапі протягом досліджуваного періоду, відстежити динаміку інтересу науковців і педагогів-практиків до тих чи інших проблем.

Отримані в ході дослідження факти дали підстави для умовного виокремлення в розвитку української дидактики в другій половині ХХ ст. трьох етапів: перший – 50–60-ті роки; другий – 70–80-ті роки і третій – 90-ті роки.

Розвиток дидактики в другій половині ХХ ст. відбувався від обґрунтування орієнтації навчального процесу на озброєння учнів знаннями, уміннями та навичками до мотивування його спрямованості на розвиток особистості; від розроблення окремих форм навчання на першому етапі до обґрунтування їх системи на другому й розроблення технологій навчання на третьому етапі; від вивчення та узагальнення досвіду навчання до аналізу окремих дидактичних проблем і створення цілісних дидактичних теорій, збільшення теоретичної складової в публікаціях. На першому та другому етапах дидактика орієнтувалася на визначення інваріантної моделі процесу навчання, у 90-ті роки – на створення варіативних моделей навчального процесу. На першому та другому етапах вітчизняна дидактика спиралася на надбання радянської педагогіки і педагогіки соціалістичних країн, на третьому етапі більше враховувала світові тенденції розвитку освіти.

Перші два етапи розвитку дидактики були пов'язані з традиційною парадигмою, яка має умовну назву «школа навчання», третій – знаменував початок становлення нової парадигми, орієнтованої не на знання, вміння і навички, а на розвиток особистості за допомогою знань, умінь та навичок.

Найбільший внесок у розвиток дидактики в Україні у другій половині ХХ ст. зробили А.Алексюк, Г.Балл, Б.Коротяєв, Г.Костюк, В.Лозова, В.Онищук, В.Паламарчук, В.Помагайба, О.Савченко, В.Сухомлинський, значним був внесок Н.Бібік, В.Буряка, В.Вихрущ, С.Гончаренка, М.Гриньової, К.Делікатного, В.Євдокимова, А.Зільберштейна, В.Ільченко, С.Логачевської, Ю.Мальваного, Л.Момот, В.Однолька, С.Подмазіна, В.Римаренка, Н.Розенберга, Л.Тимчишин, В.Тюріної, А.Фурмана, В.Шаталова, В.Шморгуна та ін.

Видані в другій половині ХХ ст. праці цих авторів на довгі роки стали настільними книгами педагогічних працівників і не втратили свого значення до сьогодні.

Здійснені дослідження дали змогу виокремити в розвитку теорії виховання в Україні у другій половині ХХ ст. два етапи: перший – 50–80-ті роки, другий – 90-ті роки.

На першому етапі теорія виховання орієнтувалася на обґрунтування інваріантної моделі

виховання, у 90-ті роки – на створення варіативних моделей виховного процесу. Її розвиток відбувався від обґрунтування авторитарної системи виховання до розроблення засад гуманістично орієнтованої, демократичної системи виховання; від спрямування досліджень на партійні настанови до зосередження уваги на логіці розвитку науки, яка відбиває об'єктивні соціальні процеси та тенденції розвитку світової науки; від розроблення окремих форм виховної роботи до створення виховних технологій. На першому етапі сформувався та набув найбільшого розвитку функціональний підхід до виховання, на другому етапі він поступово втрачає своє значення, набирає сили особистісно орієнтований підхід. На першому етапі теорія виховання розвивалася шляхом виконання вченими окремих локальних досліджень, на другому – на основі дослідження цілісних виховних систем.

На першому з виокремлених етапів розвитку теорії виховання в другій половині ХХ ст. панувала радянська парадигма виховання; другий етап є початком становлення нової гуманістично та демократично орієнтованої національної парадигми виховання, головними векторами якої є формування загальнолюдських, національних цінностей, реалізація природного потенціалу особистості. Саме єдність цих різноспрямованих завдань дає змогу сформуванню культуро- та природовідповідну особистість, здатну забезпечити прогрес суспільства.

У досліджуваний період найбільшим був внесок у теорію виховання В.Сухомлинського, значний внесок зробили І.Бех, А.Бойко, О.Борисова, І.Винниченко, О.Вишневецький, Д.Водзінський, В.Галузинський, Д.Джоза, О.Дубасенюк, О.Киричук, В.Кравець, М.Красовицький, М.Легенький, М.Ніжинський, В.Оржеховська, А.Розенберг, Ю.Руденко, М.Стельмахович, О.Сухомлинська, І.Ткаченко, Д.Шелухін, П.Щербань, А.Щербо та інші науковці.

Упродовж другої половини ХХ ст. розвиток теорії управління загальноосвітньою школою відбувався від спрямування досліджень на партійні настанови (зазнавав впливу ідеологічних чинників) до орієнтування на логіку розвитку науки; від обґрунтування орієнтації управління на вплив до обґрунтування його спрямованості на створення умов для забезпечення реалізації мети навчального закладу; від вивчення та узагальнення досвіду управління до створення цілісних управлінських теорій; від панування індуктивного до поступового поширення дедуктивного шляху розвитку теорії управління. На першому етапі (50–80-ті роки) в теорії управління переважали емпіричні підходи до визначення змісту управлінської діяльності керівників, на другому (90-ті роки) – наукові дослідження були орієнтовані на обґрунтування цілісних моделей управління навчальними закладами.

На першому етапі теорія управління загальноосвітньою школою функціонувала в межах єдиної управлінської парадигми, в 90-ті роки поширюється практика створення варіативних моделей

управління навчальними закладами. У 50–80-ті роки теорія управління спиралася на положення теорії соціального управління та управлінські концепції початку ХХ ст., на другому етапі вона орієнтується на світові тенденції розвитку менеджменту.

Найбільший внесок у розвиток вітчизняної теорії управління освітою в другій половині ХХ ст. зробили В.Алфімов, А.Бондар, В.Бондар, Г.Єльнікова, Б.Кобзар, В.Маслов, В.Пікельна, В.Сухомлинський, М.Черпінський, Є.Хриков та інші науковці.

На кінець ХХ ст. в українській педагогічній науці було створено сприятливі умови для формування загальної теорії управління освітніми системами, запровадження ідей якої в практику сприятиме підвищенню ефективності освітньої діяльності. Для того щоб це здійснилося, необхідно враховувати перелічені тенденції розвитку вітчизняної теорії управління загальноосвітньою школою.

Отримані результати дослідження дали змогу визначити головні тенденції розвитку української педагогіки в другій половині ХХ ст:

- українська педагогічна наука розвивалася в напрямі від орієнтації досліджень на ідеологічні чинники до зосередження уваги на логіці розвитку науки, яка відбиває об'єктивні соціальні процеси та тенденції розвитку світової педагогічної науки;

- протягом перших чотирьох десятиріч досліджуваного періоду зусилля науковців спрямовувалися на обґрунтування інваріантної моделі навчально-виховного процесу та інваріантної моделі управління школою, в 90-ті роки поширюється орієнтація на створення їх варіативних моделей;

- розвиток головних педагогічних теорій характеризувався переходом від вивчення та узагальнення досвіду роботи, виконання окремих, локальних досліджень до розроблення цілісних теоретичних моделей навчання, виховання, управління школою;

- розвиток педагогіки відбувався від обґрунтування авторитарних до розроблення засад гуманістично орієнтованих, демократичних освітньо-виховних систем;

- упродовж 50–80-х років ХХ ст. вітчизняна педагогіка спиралася на надбання радянської педагогіки та педагогіки соціалістичних країн, у 90-ті роки вона починає орієнтуватися на світові досягнення педагогічної науки й світові тенденції розвитку освіти;

- протягом другої половини ХХ ст. відбулася зміна в ієрархії функцій української педагогічної науки – поступово пріоритет підтримуючої функції змінився на пріоритет перетворювальної та культуророзтворюючої її функцій.

Загалом розвиток української педагогіки в другій половині ХХ ст. характеризувався поступовим розширенням дослідницької проблематики, поглибленням системи педагогічних знань, зміцнення педагогічної науки як соціального інституту, інтенсифікацією комунікаційних процесів тощо. Упродовж досліджуваного періоду вона збагачувалася теоретичними концепціями, розвивалася її

понятійний апарат, удосконалювалися технології дослідження педагогічних явищ.

Друга половина ХХ ст. залишила нащадкам славу педагогічну спадщину, яка може стати підґрунтям для подальшого прогресу вітчизняної педагогічної науки за умов, що:

1) сучасний етап розвитку педагогіки стане етапом радикального перегляду наукових теорій, реорганізації основних концептуальних уявлень, формування ситуації педагогічного плюралізму – розроблення багатоваріантних шляхів розв'язання педагогічних проблем, усвідомлення того, що наука як система знань не може бути абсолютно гомогенною цілісністю, що на певних етапах свого розвитку вона продукує альтернативні теорії, які конкурують між собою;

2) будуть підвищені вимоги до наукових праць у галузі педагогіки, до дослідницької культури педагогів, впроваджуватимуться сучасні технології педагогічних досліджень; буде сформовано такий стиль науково-педагогічного мислення, важливими рисами якого є прагнення до суворой фактичної достовірності, подолання догматизму, ідеологічної або кон'юнктурної заангажованості; стануть неможливими ситуації, коли у наукових дискусіях субординація, міркування особистого, відомчого або групового престижу відіграють роль, сумірну за своїм значенням з об'єктивною логікою наукового процесу;

3) повноцінно реалізовуватиметься наявний науково-педагогічний потенціал і буде вдосконалено систему підготовки й атестації науково-педагогічних кадрів;

4) будуть викорінені негативні традиції формування дослідницької проблематики, коли її визначають переважно самі науковці, натомість впроваджуватимуться механізми формування дослідницької проблематики, за яких провідну роль відіграватимуть замовлення освітніх установ, котрі варто було б залучати й до оцінювання ефективності проведених наукових досліджень;

5) поширюватимуться й фінансуватимуться дослідження регіонального й загальнонаціонального масштабу, на відміну від досліджень локального рівня (одна чи кілька шкіл, ВНЗ тощо), які суттєво не впливають ні на розвиток практики, ні на розвиток науки; виконання окремих досліджень буде здійснюватися в межах великих тем, орієнтованих на створення нових теорій, обґрунтування моделей ефективної діяльності цілих освітніх систем;

6) науково-педагогічна спільнота активно користуватиметься сучасними технологіями науково-педагогічної комунікації;

7) відійде в минуле національна та регіональна замкненість вітчизняної педагогічної науки й відбудеться її інтеграція в світовий науковий простір;

8) зміцниться зв'язок педагогіки зі спорідненими науками;

9) буде створено й запроваджено об'єктивну систему оцінювання результатів науково-педагогічної

діяльності й відбуватиметься постійна саморефлексія педагогічної науки в процесі історико-педагогічних, порівняльних досліджень, рецензування та експертизи наукових робіт, обговорення проблем розвитку педагогічної науки в періодичних виданнях, проведення наукових конференцій, виконання дисертаційних робіт, присвячених висвітленню розвитку окремих галузей педагогіки та комплексному аналізу всієї педагогічної науки;

10) взаємодія педагогічної науки та суспільства стане оптимальною, будуть гармонійно поєднані державний та регіональний механізми управління педагогічною наукою з громадським управлінням; буде створено таку організаційну модель педагогічної науки, яка відповідатиме сучасним соціально-економічним умовам і враховуватиме світовий досвід організації науки, тобто об'єднає як державні, так і незалежні науково-педагогічні структури та різні джерела фінансування педагогічних досліджень.

До основних проблем, що потребують подальшого вивчення, ми відносимо дослідження процесів розвитку науково-педагогічних шкіл, технологій педагогічних досліджень і засобів науково-педагогічної комунікації в Україні у другій половині ХХ – на початку ХХІ ст. Перспективним, на нашу думку, є пошук шляхів удосконалення системи підготовки науково-педагогічних кадрів в Україні та розвитку механізмів управління й самоуправління в галузі педагогічної науки.

Література

1. Адаменко О.В. Українська педагогічна наука в другій половині ХХ століття: моногр. / О.В. Адаменко. – Луганськ: Альма-матер, 2005. – 708 с.
2. Жилінська О.І. Науково-технічна діяльність як об'єкт дослідження / О.І. Жилінська // Наука та наукознавство. – 2011. – №1. – С. 3–17.
3. Ісакова Н.Б. Науковий потенціал Академії педагогічних наук України: наукознавчий аналіз / Н.Б. Ісакова, О.В. Живага // Наука та наукознавство. – 2010. – №2. – С. 51–60.
4. Кізіма В.В. Переднє слово / В.В. Кізіма // Онопрієнко В.І. Історія педагогічної науки ХІХ–ХХ століть: навч. посіб. – К.: Либідь, 1998. – С. 4–14.
5. Курило В.С. Освіта та педагогічна думка Східноукраїнського регіону у ХХ столітті: моногр. / В.С. Курило. – Луганськ: ЛДПУ, 2000. – 460 с.
6. Онопрієнко В.І. Історія української науки ХІХ–ХХ століть: навч. посіб. / В.І. Онопрієнко. – К.: Либідь, 1998. – 304 с.
7. Сухомлинська О.В. Деякі питання етимології педагогічного знання / О.В. Сухомлинська // Шлях освіти. – 2001. – №1. – С. 2–7.
8. Сухомлинська О.В. Історико-педагогічний процес: нові підходи до загальних проблем / О.В. Сухомлинська. – К.: А.П.Н., 2003. – 68 с.

Анотації

Олена АДАМЕНКО, Віталій КУРИЛО
Особливості і тенденції розвитку педагогічної науки в Україні у другій половині ХХ століття

У статті представлено узагальнені результати аналізу процесів розвитку педагогічної науки в Україні у другій половині ХХ ст., виокремлено й схарактеризовано якісно відмінні етапи в еволюції головних педагогічних теорій – дидактики, теорії виховання й теорії управління педагогічними системами. Виявлено загальні тенденції розвитку української педагогіки досліджуваного періоду та обґрунтовано умови подальшого прогресу вітчизняної педагогічної науки.

Ключові слова: педагогічна наука, дидактика, теорія виховання, теорія управління педагогічними системами, результати досліджень.

Елена АДАМЕНКО, Віталій КУРИЛО

Особенности и тенденции развития педагогической науки в Украине во второй половине ХХ века

В статье представлены обобщённые результаты анализа процессов развития педагогической науки в Украине во второй половине ХХ в., выделены и охарактеризованы качественно различные этапы в эволюции основных педагогических теорий – дидактики, теории воспитания и теории управления педагогическими системами. Выявлены общие тенденции

развития украинской педагогики исследуемого периода и обоснованы условия дальнейшего прогресса отечественной педагогической науки.

Ключевые слова: педагогическая наука, дидактика, теория воспитания, теория управления педагогическими системами, результаты исследований.

Olena ADAMENKO, Vitaliy KURYLO

The features and trends of the development of pedagogical science in Ukraine in the second half of the XXth century

The generalized results of the analysis of the processes of the development of pedagogical science in Ukraine during the second half of the XXth century are presented in this article. The qualitatively different stages in the evolution of basic pedagogical theories – didactics, the theory of education and the theory of management by pedagogical systems – have been identified and described. The general trends in the development of Ukrainian pedagogy of the studied period are defined. The conditions for further progress of national pedagogical science are justified.

Keywords: pedagogical science, didactics, theory of education, theory of management by pedagogical systems, results of researches.

ДО 90-РІЧЧЯ «РШ»

Журналу «Рідна школа»

Шановні колеги!

Прийміть щирі вітання з нагоди ювілею! Журнал «Рідна школа» завжди був, є і, без сумніву, буде й надалі провідним часописом для українських педагогів-науковців й освітян-практиків. Зичу журналу високопрофесійних авторів, зацікавлених читачів, високих рейтингів, а тим, хто його готує й видає, – міцного здоров'я й успіхів у всіх сферах життя!

З повагою

дійсний член НАПН України, народний депутат України,
доктор педагогічних наук, професор,
президент Луганського національного університету імені Тараса Шевченка

В.С. Курило

Вельмишановна Анжеліно Володимирівно!

Вітаємо Вас і колектив редакції журналу «Рідна школа» з 90-річним ювілеєм!

Довголіття найбільш відомого та найбільш авторитетного науково-педагогічного видання «Рідна школа» свідчить про його велику значущість для багатьох поколінь педагогів в Україні. У різні історичні періоди на шпальтах журналу висвітлювалися найгостріші питання освітньої галузі, приверталась увага вчительства до актуальних професійних проблем і пошуку шляхів їх розв'язання. І нині часопис «Рідна школа» робить значний внесок у розвиток педагогічної науки, адже в його виданні беруть участь експерти – учені-теоретики та вчителі-практики. При цьому якість публікацій забезпечується не лише колективом авторів, але й солідним складом редакційної колегії. Ми пишаємося тим, що авторитетна редакційна колегія визнає матеріали наших викладачів гідними високого статусу видання.

Кожний номер журналу «Рідна школа» – це безперечний зразок професіоналізму, копійкої та сумлінної праці. Ви не лише зберігаєте традиції часопису, його редакційний стиль, а й успішно та динамічно розвиваєтесь. За останні роки суттєво розширилась тематика журналу, змінилася його структура, з'явилися нові цікаві рубрики, що дає змогу підтримувати інтерес читачької аудиторії.

Бажаємо редакції та колективу журналу «Рідна школа» міцного здоров'я і добробуту, стабільності і благополуччя, успіхів і творчих перемог, нових досягнень і високих тиражів!

З повагою

в.о. ректора Донбаського державного педагогічного університету,
доктор педагогічних наук, професор Світлана Олександрівна Омельченко,
професорсько-викладацький колектив і співробітники ВНЗ